

Doç. Dr. Osman SENEMOĞLU

İ. Ü. Edebiyat Fakültesi

GENEL DİLBİLİM DERSLERİ VE ÇAĞDAŞ DİLBİLİM*

Bir dilbilim kurultayında sunulabilecek bildiri konularının sınırsızlığını söylemek bile gereksiz : Kuramsal ve uygulamalı dallarıyla; dilin toplumsal, ruhsal, edimsel, anlamsal, vb. niteliklerini inceleyen alanlarıyla; öteki insan bilimlerine, özellikle *yöntemsel yaklaşım* düzlemindeki etki ve katkılarıyla dilbilim, araştırmacılara ilginç ve el değmedik konular sunan çağımızın öncü bilimlerinden.

Dil Derneği'nin düzenlediği bu kurultayda, böylesine varslı konu dağarcığı içinden İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün (26 Kasım 1857 - 22 Şubat 1913) *Genel Dilbilim Dersleri*'ni (GDD) seçmemizdeki başlıca neden, yapıtın evrensel öneminin yanı sıra, Türk dilbiliminin ve Türk dilinin değerli bir bilginini, 8 Aralık 1989'da yitirdiğimiz Prof. Dr. Berke VARDAR'ı bu olanaktan yararlanarak bir kez daha anmak isteyişimizdir.

Bilindiği gibi Berke Vardar uzun yıllar F. de Saussure'ün bu yapıtı üzerinde de çalışmış, Fransızca ve Türkçe inceleme yazılarıyla GDD'deki kimi bulanık, tartışmalı kavramların Saussure'ün anlayışı doğrultusunda değerlendirilmesini sağlayacak yorumlar yapmış ve bu dev yapıtı, kavramsal ve terimsel güçlükleri yenerek dilimize kazandırmıştır.

On yılı aşkın bir süre birlikte çalışma mutluluğuna eriştiğim Berke Vardar yaşarken, ben ve benim kuşağımdan birçok uğraşdığım, söz konusu yapıtta karşılaştığımız güçlükler kafa yormak yerine ona danışma yolunu seçerdik. Ancak Berke Vardar'ı en verimli döneminde yitirdikten sonra Saussure üstüne çalışırken

* Bu yazı, Dil Derneği'nin düzenlediği *Dilbilim Kurultayı 1990*'da bildiri olarak sunulmuştur.

GDD'ni daha çok çaba harcayarak, daha özenle okuma zorunluluğuyla karşılaştık.

Bu durum çerçevesindeki çalışmalarımızda : *GDD*'nin çağdaş dilbilime etkilerini, yayımlandıktan bunca yıl sonra da geçerliliğini ve değerini ne ölçüde koruduğunu irdelemeye çalıştık.

F. de Saussure'ün «yazmadığı» ama anlattığı bu kitabın temel kavramlarından ve çağdaş dilbilimdeki yerinden söz etmeden önce, «kitap biçimini» nasıl aldığını kısaca anımsayalım. Çünkü, *GDD*'nin konu edildiği tartışmaların temelinde, bir ölçüde bu kitaplaşma serüveni yatmaktadır.

Bu yapıt, başlığında da belirtildiği gibi, İsviçreli bilginin Cenevre Üniversitesi'nde verdiği genel dilbilim derslerinde, öğrencilerinin tuttuğu notların, Saussure'ün ölümünden sonra derlenmesiyle oluşmuştur.

Kitap olarak ilk kez yayımlandığı 1916'dan beri yöneltilen çeşitli eleştirilerin bir nedeni de, *GDD*'nin önce sözlü dilde oluşturulması ve sonradan (yaratıcısı tarafından denetlenmeden) yazılı dile aktarılmasıdır.

XX. yy dilbiliminde çığır açan bu dev yapıtın ana gereci, Saussure'ün öğrencileri tarafından derslerde tutulan notlardır.

Cenevre Üniversitesi'ndeki dersler üç öğretim yılı sürmüştür¹:

I. ders : 16 Ocak 1907'den 3 Temmuz 1907'ye (5 ya da 6 öğrenci) ;

II. ders : 29 Ekim 1910'dan 4 Temmuz 1911'e (12 öğrenci).

III. ders : 29 Ekim 1910'dan 4 Temmuz 1911'e (12 öğrenci).

Görüldüğü gibi, dersler her yıl birbirini izleyen bir düzende yapılmamış, gerçekleştirildiği üç öğretim döneminde değişik öğrenciler tarafından izlenmiştir. Yalnızca bir tek kişi, Albert Riedlinger, I. ve II. derslerde bulunmuş ve sonradan gözlemleriyle kitabın oluşumuna büyük katkılar sağlamıştır.

1 F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, Ankara, Birey ve Toplum yayınları, Mayıs 1985, s. XII.

Saussure'ün izleyicileri Charles Bally (1856-1947) ile Albert Sechehaye (1870-1946) topladıkları ders notlarını derleyerek *Genel Dilbilim Dersleri*'ni ortaya çıkarmışlardır.

*
**

Bugün benimsenen kuram ne olursa olsun, yapılacak bir genel dilbilim çalışmasında Saussure'ü ve onun *GDD*'ni anmamak o çalışmada büyük bir boşluk olarak görülmektedir. Bu kitabın önemi nereden gelmektedir? Çağdaş dilbilim Saussure'le mi başlar? Bu ikinci sorunun yanıtı kuşkusuz hayır! Whitney, Baudouin de Courtenay ve daha birçok dilbilimcinin adı Saussure'ün derslerinde de geçer.

Günümüzde Saussure'ün evrensel düzlemdeki yerini pekiştiren iki büyük yeniliği :

1) Toplumsal yaşamı geniş bir bağlantılar ağı, başka bir deyişle, çeşitli düzeylerde anlaşma sağlayan anlamlı birimlerin (göstergelerin, bk. I. DİZGE) kurduğu bir çevrim olarak ele alması;

2) Dili bu bütündeki yerine oturtmasıdır.

Bu yeni yaklaşım doğrultusunda dil, bağlantıların yönlendiği bir *dizge*'dir. Tüm incelemelerde başlıca erek, *dizgeyi* ortaya çıkarmaktır. Dış etkenler bir yana bırakılır. Dili, aynı anda bir arada bulunan *eşsüremlî* öğelerin işlevleri açıklar.

Saussure'ün anlayışına göre, dilbilimin «tek inceleme konusu» *dizge görünümü sunan, bütünlük gösteren TOPLUMSAL DİL*'dir. Bilgin, dilsel gerçekleri de soyut biçimlerde, örtük *düzenek*lerde arar.

Buraya dek ana çizgileriyle değindiğimiz Saussure'cü yöntem, bu nitelikleriyle evrimsel incelemelerle yetinen XIX. yy. dilbilim anlayışını temelinden sarsmıştır.

Gerek Hint-Avrupa dilbilimine ilişkin bilimsel yapıtlarında (Bkz. *Recueil des publications scientifiques de Ferdinand de Saussure*, 1922), gerekse *GDD*'nde Saussure'ün göze batan en önemli yanı geliştirdiği inceleme *yöntemidir*.

Dile ilişkin değişik alanlarda çok geniş bir bilgi dağarcığı olan Saussure, betikbilimsel (filolojik) birikim açısından da çok ileri bir düzeydedir ve usavurum gücüne dayandırdığı incelemelerinde, matematiksel kesinliğe ulaşan tanıtlama ustalığı hemen göze batar.

Ferdinand de Saussure'ün Temel Kavramları :

I. DİZGE : Günümüz dilbilimi açısından konuya baktığımızda, öncelikle yapısal dilbilimin ve daha birçok çağdaş dilbilim akımının Saussure'ün *dizge* kavramından esinlendiğini görürüz. Ne var ki, Saussure derslerinde *yapı terimini değil örgenlik*² (organisme) terimini kullanmış ama kısa sürede bu terimi de, biyoloji alanından aktarıldığı için uygun bulmamıştır. Çünkü, *dilbilim gösterge dizgeleriyle ilgilenir*. Bu nedenle de örgenlik gösterge dizgesini anlatmaya elverişli değildir.

«Genel olarak bir başka şeyin yerini alabilecek nitelikte olduğundan kendi dışında bir şey gösteren her türlü nesne, varlık ya da olgu, özel olarak» da Saussure'ün tanımladığı biçimiyle «dilsel bir gösterenle bir gösterilenin birleşmesinden doğan birimi»³ dir *gösterge*.

Dilsel göstergeyi Saussure iki yönlü anlaksal bir kendilik olarak ele alır: «Bütünü belirtmek için *gösterge* sözcüğü kullanılmalı, *kavram* yerine *gösterilen* ve *işitim imgesi* yerine de *gösteren* terimleri benimsenmelidir. Gösteren ve gösterilen terimleri hem kendi aralarındaki, hem de bütünle kurdukları karşıtlığı belirtmek gibi bir yarar sağlar».⁴

II. DİZİMSEL/DİZİSEL BAĞINTILAR : Gene çağdaş dilbilimin birçok kuramında yer alan ve dizgedeki birimleri tanımlayan *dizimsel* ve *dizisel* (çağrışımsal) bağıntılar da ilk kez *GDD* ile dilbilim kavramları arasına katılmıştır.

2 «Dil artık kendi başına gelişen bir *örgenlik* gibi görülmeyecek, dilsel toplulukların ortak bilincinden doğan bir ürün olarak ele alınacaktır». *a.g.y.*, s. 5.

4 *Açıklamak Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Berke Vardar yönetiminde, İstanbul, Ankara, İzmir, ABC Kitabevi, 1988, s. 111.

4 *GDD*, s. 72.

III. DEVİNGENLİK : Saussure dil dizgesini dural değil *devingen* nitelikli görür. Dizgenin temel özelliği, devingen nitelik taşıması, işlem yapma olanağı vermesidir.

Dizge, gösterge sınıflarının oluşturduğu bir dizelge olarak da ele alınabilir, bir sınıflandırma olarak da tanımlanabilir. Ama, örneğin işlem yapılmadan sayıların onluk, yüzlük, vb. biçiminde sınıflandırılması nasıl işe yaramazsa, devingenlikten yoksun, işlem yapılamayan bir dizge de dilbilim açısından bir işe yaramaz.

IV. DÜZENEK : Dilin bu işlem yapma özelliğini Saussure *düzenek* terimiyle belirtir. *GDD*'nin elyazısı kaynaklarının karşılaştırılması bir incelemesini yaparak (1957) söz konusu yapıtın daha da tutarlı ve eklemeli bir bütünlüğe kavuşmasını sağlayan İsviçreli dilbilimci Robert Godel, Saussure'ün ikinci dönem derslerinde tutarlı ve eklemeli bir bütünlüğe kavuşmasını sağlayan İsviçre teriminden ayırmak gerektiğini belirtir⁵. Öğelerin birleşmelerini yönlendiren *düzenek dizgeye* destek olur.

V. SOYUTLUK : Kullandığı kimi terimler nedeniyle Saussure'ün yer yer yanıltıcı çağrışımlara yol açtığı sık sık ileri sürülse de, bilginin kesin biçimde kanıtlanmış başka bir önemli yeniliği *dili soyut bir dizge* olarak tasarlamasıdır.

Yukarıda değindiğimiz *dil düzeneğinin gücül* bir nitelik taşıması, başka bir deyişle «olası işlemleri» de içermesi gibi, Saussure dilin gerçekleşmelerinden, kullanımlarından bağımsız soyut bir dizgede odaklaştırır tüm çalışmalarını.

Kullandığı eğretilmeli terimler göz önünde bulundurulduğunda Saussure'ün soyutluğa önem veren bir yaklaşımı olduğunu söylemek ilk bakışta güç olsa da, özellikle Tullio de Mauro'nun⁶

5 Godel, «Actualité de la linguistique saussurienne», *Dilbilim* V, 1980, s. 41.

6 «Saussure'ün *gösteren* ve *gösterilen* diye adlandırdığı sınıflar, bugün hiç güçlük çekmeden söylediğimiz gibi 'soyut' sınıflardır : Özel bir durumda, özel bir ses işitince, seslemeyi ve anlamı, gösteren ve gösterilen birleşimine indirger, soyutlamayla bir sınıflandırma işlemi gerçekleştiririz. Öte yandan, konuşurken yalnızca dural olarak bir gösteren sınıfıyla bir gösterilen sınıfının birleşiminde bulunan anlam ve ses birleşimini gerçekleştirmekle kalmayız. Aynı anda, (Saussure'ün sevdiği deyimle) 'beyinde' gücül olarak bulunan ve devingen olarak bir sınıfın (ya da sınıflar birleşiminin) gerçekleşmesini sağlayan bir anlam ve ses

kanıtladığı gibi, dil dizgesinin soyut niteliği GDD'nin en belirgin ve yenilikçi yanlarından biridir.

VI. BUYRULTUSALLIK : Tüm dil gerçeklerinin temel ilkesi göstergenin *buyrultusallığıdır*. Bu kavram da Sausure'ün çelişik yorumlara yol açan kavramlarından biridir. Bilgin, göstergenin saymaca olduğunu belirtmek için *buyrultusal* terimini seçmiş ve bu terimi birçok bağlamda nedensizlikle eşanlamlı olarak kullanmıştır : «Göstergenin nedensizliği ilkesini kimse yadsımıyor. Ne var ki, çoğu kez bir gerçeği bulmak ona gereken yeri vermekten daha kolaydır». Göstergenin nedensizliği ilkesi ve bu ilkenin sonuçları sayılamayacak denli çoktur ve «bunların tümü ilk bakışta görülemez» diyen Saussure, bugün bize çok doğal görünen şu açıklamaları yapıyor : «Bir toplumun benimsediği her anlatım biçimi ilkece toplumsal bir alışkıya ya da -aynı anlama gelen- toplumsal bir uzlaşımaya dayanır. (...) Anlatım dizgelerinin en karmaşığı ve en yaygını olan dil aynı zamanda bunların en belirginidir de. Dilbilim bu bakımdan (ileride kurulacak) her türlü göstergebilimin genel örneği olabilir».⁷

VII. DEĞER : Dilde en küçük bir birimin betimlenmesi, o birimin *değerinin* belirlenmesini gerektirir. Başka bir deyişle, söz konusu birimin olanaklı tüm karşıtsal çağrışımlarını (dizisel bağlantılarını) ve dizimsel birleşmelerini göz önünde bulundurmamak gerekir.

Saussure'e göre, incelemenin doğrudan dizgeye yönelmediği durumlarda dahi, bu dizgede yer alan en küçük bir birim bile ken-

birleşimi de yaparız. (...) *Soyut, soyutlama* gibi terimleri, XX. yy'ın sonlarına doğru benimsememizdeki kolaylık (...) geçen yüzyılın sonunda yoktu; tersine, Kant'ın açtığı yoldan giden yüz yıllık bir felsefe geleneği, bu iki terime olumsuz değerler yüklemiş, *soyut* ve *soyutlama* terimleri herkes için, 'dışta bırakılan' anlamına gelmiş ya da bu iki terim yersiz ve yanlış bir tutumla dışta bırakılmıştır. Bu nedenle, dilsel kendiliklerin soyut niteliğini kavrayan ve çok iyi tanımlayan Saussure, istenmeyen yanlış anlamlara açık *soyut* terimini kullanmaktan kaçınarak *ruhbilimselden* özenle ayırdığı *ruhsal* kendiliklerden söz etmiş ya da skolastikten aktardığı *töz* ve *biçim* terimlerini kullanmıştır»./Tullio de Mauro, F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*'de «Introduction» bölümü, s. VII-VIII, Paris, Payot, 1979/.

7 F. de Saussure, *GDD*, 1985, s. 73-74.

disine değerini veren bütünle bağıntıları açısından ele alınmalıdır. Değer kavramı, Saussure'ün : «Dil bir kağıda benzetilebilir : Düşünce kağıdın ön yüzü, ses ise arka yüzüdür. Kağıdın ön yüzünü kestiniz mi, ister istemez arka yüzünü de kesmiş olursunuz. Dilde de durum aynı : Ne ses düşünceden ayrılabilir, ne de düşünce ses-ten. Böyle bir ayırım ancak bir soyutlamayla gerçekleşebilir. Bunun sonucunda da salt ruhbilim ya da salt sesbilim alanına girilmiş olur.

Demek ki dilbilim bu iki düzeye bağlanan öğelerin birleştiği sınır bölgesinde işlem yapar. *Bu birleşim bir töz değil bir biçim yaratır*.⁸ saptamasından doğmuştur.

VIII. EŞSÜRME LİLİK : Dilin dizgesel niteliği, Saussure'ün dilbiliminde eşşüremlilik boyutunun gelişmesine yol açmış, ancak dizgenin ya da dizgenin bir parçasının evrimini ele alan artsüremliliği ya da akraba dizgelerin karşılaştırılmasını dışlamamıştır. «Bir dilin belli bir evresindeki (...) evrim etkenini göz önünde bulundurmadan ele alan» eşşürmeli inceleme türü, XX. yy'da yapısal yaklaşımı ve iç inceleme kuralını egemen kılmıştır. Böylece dil betimlemeleri, dilin «belli bir anda sunduğu durum ya da yapı çerçevesindeki işleyişi açısından, dış etkenlere yer verilmeden»⁹ gerçekleştirilmiştir.

IX. GÖSTERGEBİLİM : R. Godel, «dilbilimi genel göstergebilimin bir bölümü olarak» ele almanın Saussure'ün güncelliğini korumasını sağlayan nedenlerin başında görür¹⁰.

Saussure'ün anlayışına göre *göstergebilim*, «göstergelerin toplam içindeki yaşamını inceleyecek bir bilimdir¹¹. [Bkz not 7 ve BUYRULTUSALLIK] «Göstergelerin ne olduğunu, hangi yasalara bağlandığını öğretecektir» (göstergebilim). Ancak, «henüz yok böyle bir bilim (...) Ama kurulması gerek»¹² der Saussure.

8 a.g.y., 122.

9 A. D. T. S., Berke Vardar yön., 1988, s. 99.

10 Berke Vardar (propos recueillis par), «Entretien avec Robert Godel», *Dilbilim* II, 1977, s. 59.

11 F. de Saussure, *GDD*, 1985, s. 18.

12 a.g.y., s. 19.

GDD'nin başlarında birkaç satırla değinilen göstergebilim üzerinde sonraki bölümlerde de çok durmaz Saussure ama bugünkü göstergebilimin gelişimi göz önünde bulundurulunca ne denli önemli bir alandan söz ettiği kolayca görülür.

X. DİL/SÖZ : Birçok terim gibi, *dilyetisi*, *dil*, *söz* kavramları da Saussure'ün tanımlarıyla yeni bir boyut kazanmıştır.

Saussure'e göre «dilyetisinin hem bireysel bir yanı, hem de toplumsal bir yanı vardır¹³. Dilyetisine ilişkin incelemelerin de iki bölümü vardır : «Bunlardan biri temel niteliklidir; özü bakımından toplumsal ve bireyden bağımsız olan *dili* ele alır; (...) öbür bölüm ikincil bir önem taşır ve konusu, dilyetisinin bireysel yanı, daha açık bir deyişle, seslemeyi de kapsayan *sözdür*. (...) Bu iki konu birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirini gerektirir : Sözün anlaşılabilirliği ve bütün sonuçlarını verebilmesi için dil zorunludur. Ama dilin yerleşebilmesi için de söz zorunludur. Tarihsel açıdan söz olgusu her zaman daha önce ortaya çıkar»¹⁴ açıklamalarıyla Saussure *dil* ve *söz* bağımlılığını ilk kez belirleyerek dilbilim açısından çok önemli yöntemsel bir ayırım gerçekleştirmiştir.

Amacı da, tüm anlatım biçimlerini kapsayan dilyetisinin tüm gerçekleştirmelerinden oluşan dilbilim konuları karşısında bir sınıflandırma ilkesi bulmaktır.

— Somut bir ses dizisiyle somut bir anlamın birleşmesi olan *söz bir töz*¹⁵;

— bireysel bir etkinlik olan sözü sınıflandırma işlevini gerçekleştiren ve bu çerçevede belli bir düzen içinde yer alan öğeler de (gösteren ve gösterilen bütünleri) *biçimdir* (=dil/.

Saussure'ün anlam ve gösterilen, sesleme ve gösteren daha açık bir deyişle gerçekleştirme ve dizge arasında öngördüğü ayırım *söz/dil* karşıtlığı çerçevesinde yer alır.

Dil/söz ayrımının dilbilim incelemelerinde sağladığı kolaylıklar bugün herkesçe benimsenmektedir. Ancak, R. Godel Saussure'

13 *a.g.y.*, s. 11.

14 *a.g.y.*, s. 22.

15 «Töz : Dizgeyi oluşturan bağıntılar bütünüünün ya da biçimin dışında kalan bölüm». *A. D. T. S.*, Berke Vardar yön., 1988, s. 204.

ün «söz bireysel, dil toplumsaldır» derken yanıldığını ve «sözün de toplumsal olduğunu» ileri sürerek : «Bildirişmek için konuşuruz. Bildirişimden daha toplumsal ne vardır? Evet, dil toplumsal bir kurum, bir olgudur ama, dil her bireyin kafasında varlığını sürdürür»¹⁶ der. Verdiği örnekte de, «Fransızcaı konuşan bir tek insan kalır ve o da ölürse Fransızca da, dizgesi de ölür» diyerek ruhdilbilimle toplumbilimi, sözün hem bireysel, hem de toplumsal nitelikli olduğunu tanıtlamaları açısından, Saussure sonrası dilbilimin en büyük kazançları olarak görür.

SONUÇ : Savunduğu ilkelerle, yöntemsel tutumuyla dilbilime bağımsız bir dal niteliği kazandırdığı herkesçe onaylanan Saussure, dönemindeki çalışmalardan yalnızca konu olarak esinlenmiş ama özgün düşünce biçimini kendisi yaratmıştır.

«Genellikle dil olguları konusunda kendi içinde tutarlı on satır bile yazabilmenin güçlüğünden tiksiniyorum» diyen bilgin (A. Meillet'ye 4 Ocak 1894 tarihinde yazdığı mektuptan), belki bu nedenle *kitaba dönüştürmekten çekindiği* dersleriyle :

- toplumdilbilimde Meillet ile Sommerfelt'i;
- biçembilim alanında Bally'yi;
- işlevsel dilbilimde Martinet'yi;
- Prag Okulu'ndan Karçevski, Trubetzkoy, Jakobson gibi sesbilimci ve yapısalcılarını;
- anlambilimde Ullmann ve Prieto'yu;
- izleyicilerini değilse de Bloomfield'i;
- Hjelmslev'le glossematik okulunu;
- yandaşlarından çok Chomsky'yi

etkilemiş, başta bu dilbilimcilerin ve öncülük ettikleri kuramların katkılarıyla dil incelemelerinin bilimsel temellerini sağlamlaştırmıştır.

16 R. Godel, «Actualité de la linguistique saussurienne», *Dilbilim* V, 1980, s. 46.

Ayrıca, «dilbilimin tek gerçek konusu, kendi içinde ve kendisi için ele alınan dildir» sözüyle bu dalın, günümüzde de geçerliliğini yitirmemiş kesin sınırlarını çizmiştir.

Konuya Türkiye'deki dilbilim çalışmaları açısından bakılırsa, kavramsal ve yöntemsel düzlemde yenilikler içeren *GDD* üzerine yapılacak birçok araştırma ve inceleme, hepimizin ortak ilgi alanında büyük ilerlemelere, ilginç buluşlara yol açabilir. Bu umutla, söz konusu yapıta özel bir ilgi gösterilmesini önermenin çok yanlış ve yersiz olmadığını belirtmek isteriz.

O. SENEMOĞLU
